

УДК: 376-053. 66-056. 264: [364.652.2: 355.01]: 316.77 (045)

Марина Балинська,

викладач кафедри спеціальної педагогіки

і психології та інклюзивної освіти,

аспірант 1-го року навчання

maribalinskaya@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-0880-254X>

Maryna Balynska,

Teacher of the department of special pedagogy and psychology and inclusive education,

Postgraduate student of the 1st year of study

Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

пров. Руставелі 7, м. Харків

61001, Україна

Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України,

вул. Берлінського 9, м. Київ,

04060, Україна

Municipal establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» or the Kharkiv

Regional Council,

7 M. Rustaveli prov., Kharkiv,

61001, Ukraine

Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology, the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

9 M. Berlinskogo str., Kyiv,

04060, Ukraine

КОМУНІКАТИВНІ БАР'ЄРИ ПІДЛІТКІВ ІЗ ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІР ДОСЛІДЖЕННЯ

COMMUNICATION BARRIERS OF ADOLESCENTS WITH SEVERE SPEECH DISORDERS: THEORETICAL DIMENSION OF RESEARCH

Анотація. В статті проаналізовано наукові та теоретичні джерела щодо проблеми спілкування, підліткового віку, особливостей спілкування у підлітковому віці, труднощів, що можуть виникати в процесі спілкування, бар'єрів та освітніх труднощів у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення.

Обґрунтовано, що спілкування є важливим процесом, що пронизує усі сфери життя людини. Виокремлено підходи до вивчення психології спілкування та міжособистісних стосунків у підлітковому віці. Адже саме у цьому віковому періоді спілкування набуває особливого значення. Розглянуто проблему комунікативних бар'єрів в процесі міжособистісного спілкування підлітків, як певних перепон, що перешкоджають чи не дозволяють відбутися ефективній комунікативній дії. Проаналізовано особливості прояву, функції, види комунікативних бар'єрів та чинники, що на них впливають. Теоретично обґрунтовано типологію комунікативних бар'єрів у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення: мотиваційно-ціннісні, емоційні, мовленнєві та соціально-поведінкові.

Проблему подолання бар'єрів розглянуто через призму політики безбар'єрності, що є національною стратегією зі створення безбар'єрного простору в Україні. Головною ідеєю є створення середовища, в якому буде комфортно всім, у тому числі учасникам освітнього процесу з особливими освітніми потребами.

Особливості бар'єрів у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення, як категорії осіб з особливими освітніми потребами, розглянуто в ключі освітніх труднощів, що можуть виникати під час освітнього процесу та заважати успішному опануванню знань, взаємодії та комунікації.

Ключові слова: спілкування, бар'єри, комунікативні бар'єри, безбар'єрність, тяжкі порушення мовлення, підлітки, особливі освітні потреби.

Abstract. The article analyzes scientific and theoretical sources regarding the problem of communication, adolescence, peculiarities of communication in adolescence, difficulties that may arise in the process of communication, barriers and educational difficulties in adolescents with severe speech disorders.

It is substantiated that communication is an important process that permeates all spheres of human life. Approaches to the study of the psychology of communication and interpersonal relations in adolescence are analyzed. After all, it is in this age period that communication acquires special importance. The problem of communication barriers in the process of interpersonal communication of teenagers is considered, as certain obstacles that prevent or do not allow effective communicative action to take place. The peculiarities of manifestation, functions, types of communication barriers and factors influencing them are analyzed. The typology of communication barriers in adolescents with severe speech disorders is theoretically substantiated: motivational-value, emotional, speech and social-behavioral.

The problem of overcoming barriers is considered through the prism of barrier-free policy, which is a national strategy for creating a barrier-free space in Ukraine. The main idea is to

create an environment in which everyone will be comfortable, including participants in the educational process with special educational needs.

Peculiarities of barriers in adolescents with severe speech disorders, as a category of persons with special educational needs, are considered in terms of educational difficulties that may arise during the educational process and interfere with the successful acquisition of knowledge, interaction and communication.

Key words: communication, barriers, communication barriers, barrier-free, severe speech disorders, teenagers, special educational needs.

Актуальність проблеми дослідження. В процесі генези особистості, кризових та літичних періодів її розвитку особлива роль належить спілкуванню. Саме в процесі спілкування у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення з'являються як похідний утвір «комунікативні бар'єри», які провокують неспроможність підлітка адекватно діяти, комунікувати та взаємодіяти в соціумі. У дослідженні проблеми бар'єрів у процесі спілкування підлітків особливої уваги потребують діти даної вікової категорії, які мають особливі освітні потреби, зокрема тяжкі порушення мовлення (далі ТПМ). Варто зауважити, що актуальність заявленої проблематики зумовлена такими чинниками: по-перше, в умовах сучасного реформування освіти України посилена увага приділяється проблемам навчання та виховання дітей із особливими освітніми потребами. По-друге, процес спілкування, комунікації та взаємодій підлітків із ТПМ ускладнений саме порушеннями мовленнєвої сфери, що у свою чергу може провокувати виникнення або загострення комунікативних бар'єрів. Актуальність даного питання посилюється тим, що ситуація у нашій країні, воєнні дії можуть стати стресогенними факторами, що мають вплив на всіх людей, особливо на психіку таких дітей, які мають особливі освітні потреби (Рібцун, 2023: 9). Це у свою чергу може викликати або посилювати прояви різних бар'єрів, в тому числі комунікативних. Проблема подолання бар'єрів в освітньому середовищі відповідає політиці безбар'єрності, що є національною стратегією зі створення безбар'єрного простору в Україні. Дана стратегія в

межах державних документів призначена для інклюзивного освітнього середовища, однак не враховує, що більшість підлітків із ТПМ, в яких спостерігаються комунікативні бар'єри, перебувають в умовах спеціальних закладів, які в умовах воєнного часу почасти реалізують дистанційне навчання, що зумовлює нові вияви проблемного поля поняття «комунікативні бар'єри». Ці нові вияви зумовлені тим, що, з одного боку, підлітки з ТПМ перебувають вдома, тому в умовах інклюзії, адже взаємодіють з дорослими та однолітками в позаурочний час, і тільки на уроках вони перебувають в середовищі однолітків з особливими мовленнєвими потребами. Це підтверджує актуальність вивчення та подальшого дослідження цього питання, саме чому і присвячено дану статтю.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблеми спілкування займалися багато науковців, серед них такі, як: С. Дмитрієва (2010), М. Козирєв (2014), С. Максименко (2004), В. Тюріна (2011), Т. Яценко (2002) та інші. В Україні протягом останніх років помітно зросли наукові пошуки, що мають на меті дослідити психологічні засади формування комунікативної діяльності в умовах онтогенезу та дизонтогенезу (І. Брушневська (2020), Н. Гончарук (2021), В. Коваленко (2020), І. Мартиненко (2016), І. Марченко (2013), І. Омельченко (2015), О. Проскурняк (2011), Ю. Рібцун (2016) та ін.).

Особливого значення набуває спілкування саме у підлітковому віці. Проблемою підліткового віку, його визначенням та періодизацією займалися багато вчених, зокрема це були такі роботи, як: «Проблема періодизації розвитку особистості в психології» (В. Моргун, Н. Ткачова, 1981), «Вчителям і батькам про психологію підлітка» (В. Моргун, 1990), «Деліквентний підліток» (К. Седих, 1995, 2015), «Психодіагностика особистості підлітка» (О. Кравченко, В. Моргун, 1995, 2009, 2012) та дослідження вікових особливостей, які охоплюють весь онтогенез людини (В. Седих, Т. Губіна, Н. Юдіна, Є. Хоменко, 2014), особистісного становлення дитини (І. Тітов,

О. Кравченко, Л. Москаленко, 2015), «Психологія дорослості з основами геронтопсихології» (Т. Дзюба, О. Коваленко, 2013) та інші.

Важливими у дослідженні проблеми підліткового віку є також здобутки світової психології, такі як, наприклад: генетичної психології Ж. Піаже (1951), епігенетичної концепції Е. Еріксона (1996) та ін.

Періодизацією підліткового вікового періоду займалися такі вчені, як Ф. Райс та К. Долджін (1975). Про відмінності між дитинством і дорослістю та їх ідентифікаційну межу говорили Ю. Ньюман та Б. Ньюман (1996) (Седих, 2019).

Вікові особливості спілкування у підлітковому віці були предметом дослідження Д. Майєрс (2000), Ф. Райс та ін. Відносини між підлітками та специфіку їх потреби у спілкуванні досліджували Ж. Піаже та ін. Зокрема, К. Седих зазначає, що спілкування підлітка з однолітками є надзвичайно важливим фактором, що впливає на формування його особистості (Седих, 2019).

У процесі спілкування підлітків можуть виникати певні труднощі – бар'єри спілкування. Проблема труднощів, або «бар'єрів» спілкування, як об'єкт спеціального дослідження розглядається з середини ХХ століття (Д. Каті, Я. Коломенський (1969), Р. Лассвелл (1968), Л. Лі, та інші). Класифікацію психологічних та комунікативних бар'єрів проводили Г. Гібш (1972), М. Форверг; причини їх виникнення були об'єктом дослідження науковців (Аронсон (1972), В. Бенніс (1989), Г. Гібш (1972), К. Роджерс, М. Форверг, Г. Шепард (1958) та ін.) (Щіклінська, 2015: 50-51). У сучасній науковій діяльності психологічні особливості розвитку комунікативних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні досліджували С. Дмитрієва (2010), О. Іванова (2014), М. Козирєв (2014), Н. Сопілко (2009), А. Філімончук (2008), Г. Щіклінська (2015) та інші. Про труднощі у процесі спілкування свідчать роботи таких психологів, як: І. Баранець (2022), І. Брушневська (2022), В. Кондратенко, С. Конопляста (2013), І. Мартиненко (2011, 2018),

І. Марченко (2016), Н. Пахомова (2015), Ю. Рібцун (2016, 2023), В. Тищенко (2016), М. Шеремет (2002, 2008, 2013) та інші.

У спеціальній психології та педагогіці збільшується кількість праць щодо особливостей розвитку та навчання дітей з важкими порушеннями мовлення (серед них такі автори, як В. Ільяна (2016), О. Гаврилов (2021), С. Миронова (2020), Ю. Рібцун (2023), Н. Савінова (2013), Л. Трофименко (2014) та ін.).

Важливими є дослідження вітчизняних науковців у сфері комунікативних потреб та комунікативного супроводу здобувачів освіти з особливими освітніми потребами. Зокрема, у межах дослідження алгоритму забезпечення індивідуальних комунікативних потреб глухих здобувачів освіти О. Дробот та А. Замша (2021) було запропоновано класифікацію комунікативних бар'єрів (мовних, мовленнєвих та комунікативно-адаптувальних бар'єрів) (Дробот, Замша 2021).

Окремої уваги потребують дослідження у сфері підтримки дітей з особливими освітніми потребами, в тому числі продиктованими важкими порушеннями мовлення, в умовах війни. Зокрема Ю. Рібцун дослідила у своїй роботі особливості психолого-педагогічної підтримки дітей із заїканням в умовах війни (Рібцун, 2023).

Проблема подолання бар'єрів в освітньому середовищі відповідає політиці безбар'єрності, що є національною стратегією зі створення безбар'єрного простору в Україні. Відповідно до цієї стратегії безбар'єрність розуміється як філософія суспільства, в якому немає обмежень. Головною ідеєю є створення середовища, в якому буде комфортно всім, а також підґрунтя для внутрішньої готовності кожного громадянина до цього (Зеленська, 2021). Про це йдеться у Національній стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні (2021). Орієнтиром для її створення стали ключові документи щодо основ створення безбар'єрного простору, такі, як: Конвенція про права осіб з інвалідністю, ратифікована Законом України від 16 грудня 2009 р. № 1767-VI, Європейська соціальна хартія, ратифікована

Законом України від 14 вересня 2006 р. № 137-V, Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, міжнародна ініціатива «Партнерство Біарріц».

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми комунікативних бар'єрів у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення та теоретично обґрунтувати типологію комунікативних бар'єрів для побудови майбутньої структурної моделі дослідження комунікативних бар'єрів у підлітків із ТПМ.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети були використані методи, спрямовані на створення теоретичних узагальнень та формулювань закономірностей досліджуваного явища, такі, як: аналіз наукової літератури з окресленої теми дослідження, систематизація та узагальнення науково-теоретичного досвіду з питань комунікативної діяльності у підлітковому віці, комунікативних бар'єрів підлітків із тяжкими мовленнєвими порушеннями.

Результати дослідження. Дослідження проблеми комунікативних бар'єрів доцільно почати із актуальності та аналізу загально-психологічних особливостей процесу спілкування. Спілкування у нашому житті займає дуже важливу роль. Ми народжуємось, дорослішаємо, розвиваємось та проживаємо в соціумі. Багато видів нашої діяльності пов'язані та відбуваються саме через спілкування та взаємодію один з одним. Людині важко розвиватися, працювати, самовдосконалюватися та загалом відчувати себе щасливою, не контактуючи з іншими. Спілкування є однією з основних потреб людини, яка живе в суспільстві. Ця потреба може бути як духовною та особистісною, так і певною необхідністю взаємодії в процесі діяльності. Саме тому вивчення цієї теми є актуальним у будь-які часи та вікові періоди.

Необхідно відмітити, що спілкування – є соціальним явищем. Соціальна природа спілкування полягає в тому, що воно відбувається в середовищі людей, де суб'єктами спілкування є люди, які в свою чергу можуть виступати у ролі тих, хто є носіями, та тими, хто передає соціальний досвід. Соціальний

досвід спілкування передається через зміст інформації, через засоби спілкування, через різновиди спілкування, що суспільно вироблені у процесі історико-культурного розвитку (Дмитрієва, 2010: 247-250).

Отже, вивчення та дослідження процесу спілкування є важливим в процесі онтогенезу людини та розвитку суспільства, в якому воно відбувається та в якому розвивається людина.

Саме поняття «спілкування» має різностороннє тлумачення. Низка науковців (Дж. Мід, В. Москаленко, Л. Савенкова) розглядає спілкування з точки зору процесу взаємодії людей, за якої відбувається обмін інформацією за допомогою різних засобів комунікації з метою встановлення взаємовідносин. Спілкування як кодування та декодування інформації, яке підпорядковане важливим психічним механізмам і закономірностям, було запропоновано Ч. Осгудом. Відповідно до ігрового підходу Е. Берна, спілкування розглядається як взаємодія, що відбувається в ігровій та неігровій формі. Спілкування трактують також як соціальний феномен, при якому спілкування виступає умовою будь-якої соціальної діяльності людини. В. Москаленко розглядає спілкування і як комунікативний вид діяльності, який проявляє практичну активність суб'єкта (Москаленко, 2008: 373-375). З точки зору філософії, зміст спілкування становлять процеси обміну діяльністю, її продуктами, інформацією, досвідом та навичками (Козирев, 2014: 202). Ми визначаємо спілкування як взаємодію двох (чи більше) людей, що спрямована на координацію їх зусиль з метою встановлення та налагодження стосунків і досягнення спільних результатів. Варто зазначити, що спілкування – це не просто діяльність, а взаємодія. Воно виникає й існує між учасниками, з яких кожен рівно є носієм активності й може очікувати її від своїх партнерів (Іванова, Балинська, 2014).

Потреба у соціалізації підлітків, їх відчуття та прагнення автономії стає основою для важливості та значущості процесу міжособистісного спілкування. Саме у спілкуванні з однолітками у підлітків, за сприятливих умов, формуються моральні норми, правила соціальної поведінки,

встановлюються відносини, що ґрунтуються на рівності та повазі. У підлітковому віці спілкування стає глибшим та змістовнішим, розширюються галузі спілкування, підвищується емоційність у формах міжособистісної взаємодії.

Проте у процесі спілкування підлітків також можуть виникати труднощі та певні бар'єри. У процесі комунікації підлітків можуть виникнути певні перепони, які мають різну природу походження та характер прояву. Загалом комунікативним бар'єром є все те, що перешкоджає і не дозволяє відбутися ефективній комунікативній дії (Дмитрієва, 2010).

Труднощі, з якими людина зустрічається в спілкуванні, є однією із складних проблем психології. У загальному ключі стан труднощів у спілкуванні – це стан, що суб'єктивно переживається людиною, певні «збої» в реалізації запланованого спілкування внаслідок неприйняття партнером зі спілкування, його дії, нерозуміння тексту (повідомлення), нерозуміння партнера, зміни комунікативної ситуації або власного психологічного стану (Іванова, Балинська, 2014).

Труднощі можуть проявлятися у вигляді зупинки, переривання діяльності, процесу спілкування, неможливості продовжувати його. Необхідно зазначити, що вони мають декілька функцій. Позитивна функція полягає у: а) залученні уваги партнера зі спілкування; б) активізації діяльності при аналізі і подоланні труднощів, формуванні досвіду, що має стимулююче або мобілізуюче значення.

Водночас необхідно відмітити і негативну функцію труднощів, що має два значення: а) стримуюче (коли подолання труднощів є неможливим, або немає умов для цього); б) деструктивне, руйнівне (труднощі призводять до припинення або зупинки діяльності, виходу з процесу спілкування).

Труднощі в комунікації можуть бути викликані багатьма чинниками, що мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Серед них можна виділити такі: довкілля, технічні та людські чинники.

Досліджуючи комунікативні бар'єри саме у підлітковому віці до уваги взято роботу В. Кузьменко та Г. Міської, що присвячена аналізу проблеми розвитку комунікативних здібностей підлітків. Згідно з дослідженнями авторів, підлітковому віку притаманні комунікативні труднощі, однією з найпоширеніших серед яких є сором'язливість, що проявляється у зниженому рівні екстраверсії, зниженому контролі, підвищеному рівні тривожності та переживанні комунікативних труднощів (Кузьменко, Міська, 2012).

Комунікативні бар'єри також можна умовно розділити на труднощі соціального і психологічного характеру. Бар'єри можуть виникати через відсутність розуміння (різна мова, соціально-психологічні відмінності між партнерами зі спілкування тощо). Проте бар'єри комунікації можуть мати і психологічний характер. Вони можуть з'являтися через індивідуальні психологічні особливості осіб, які спілкуються, або за умови сформованих специфічних психологічних відношень до партнера: недовіри, неприязні, тощо (Козирєв, 2014: 203).

У роботі М. Федурко та А. Огар, що присвячена комунікативним бар'єрам художнього дискурсу в розрізі комунікативної компетентності, розглянуто поняття «комунікативного шуму», що розподілені на три типи: фізичні шуми (зовнішні механічні перешкоди при передачі інформації); психічні шуми (викликані ставленням комунікаторів) та семантичні шуми (викликані різницею у мові, лексиці та структурі повідомлень) (Федурко, Огар, 2016).

Важливими є дослідження, результатом яких стало створення типології комунікативних бар'єрів. Одна з таких була запропонована В. Муравським, що описано у роботі, присвяченій дослідженню комунікаційних бар'єрів в організації обліку і контролю (Муравський, 2015). Згідно із систематизацією комунікаційних бар'єрів, що розроблена автором, бар'єри було розподілено у такі групи: інформаційні перешкоди (пов'язані із надлишком, невідповідністю та недостовірністю інформації); організаційні перешкоди

(пов'язані зі складнощами організаційного характеру); соціальні перешкоди (проявляються у недовірі, відсутності поваги, неформальних комунікаціях та різному психологічному стані і рівні конфліктності); технічні перешкоди (складнощі технічного характеру); економічні перешкоди.

Також прикладом таких досліджень є робота І. Глазкової, в результаті якої було запропоновано типологію бар'єрів учнів, що супроводжують процес оволодіння іноземною мовою. Автор виділяє дві групи бар'єрів: зовнішні та внутрішні. До зовнішніх включено організаційні (пов'язані із організацією навчального процесу), інформаційні (в основі яких є складнощі в структуризації інформації, темп її подання та ігнорування індивідуальних особливостей учасників), оцінні (обумовлені помилками в застосуванні оцінних дій), бар'єри змісту та форм навчального процесу (викликані саме особливостями інформаційного матеріалу) та мовленнєві бар'єри (бар'єри слухання, говоріння, читання та письма). Група внутрішніх бар'єрів – це психофізіологічні (бар'єри темпераменту та неправильної інтерпретації дій партнера), мотиваційні (викликані несформованістю позитивної пізнавальної мотивації та ціннісних відношень) та емоційні бар'єри (несприятливий емоційний фон, що може проявлятися у підвищеній тривожності, високому рівні нейротизму, а також фрустрації та атракції) (Глазкова, 2019).

Аналізуючи роботу Л. Коваленко та А. Шелякіної, що присвячена дослідженню ролі мовних центрів у подоланні комунікативних бар'єрів шляхом формування лінгвокультурної компетенції студентів, можна побачити, що дослідниці виділяють семантичні бар'єри (мовна складова процесу комунікації) та психологічні (зумовлені психологічними чинниками). Що стосується саме психологічних труднощів, то за їх результатами виділено бар'єри сприйняття та бар'єри необізнаності (Коваленко, Шелякіна, 2013).

У роботі А. Турубарової, присвяченій дослідженню теоретико-методологічних основ спілкування підлітків із фізичними вадами, було виділено такі комунікативні бар'єри підлітків із фізичними вадами:

естетичний бар'єр (виявляється у наявності фізичних вад підлітка); інтелектуальний бар'єр (є наслідком різноманітних інтелектуальних порушень); мовленнєвий бар'єр (виявляється у різних мовленнєвих дефектах, які можуть виникати внаслідок органічних, психогенних чи соціально-психологічних причин) (Турубарова, 2012).

Н. Сопілко у своїй роботі, присвяченій дослідженню особливостей подолання психологічних бар'єрів у студентів у процесі навчання, виділяє три групи психологічних бар'єрів, що виникають у студентів у процесі оволодіння іноземною мовою: емоційні (зумовлені високим рівнем тривожності, неадекватною самооцінкою, рівнем домагань, прагненням до визнання та авторитету), когнітивні (полягають у нерозумінні інформації) та комунікативні (характеризується скутістю, невпевненістю в різних ситуаціях спілкування) (Сопілко, 2009).

Отже, підходів до класифікації комунікативних бар'єрів є багато. Наприклад, Л. Орбан-Лембрик визначає фонетичний, семантичний, стилістичний, логічний, смисловий бар'єри. Фонетичний бар'єр є перешкодою, що виникає внаслідок особливостей мови того, хто говорить. Прикладом може бути різна мова, якою спілкуються люди, використання діалектів, наявність дефектів мовлення та дикції, пошкоджена граматична структура мовлення. Особливість семантичного бар'єру проявляється у різниці систем значень (тезаурисів, поняттєво-категорійного апарату мови з відповідною смисловою інформацією). Природою смислового бар'єру є непорозуміння між людьми, внаслідок відмінного значення, суб'єктивного змісту слів у контексті чи конкретній ситуації спілкування. Адже слово у різних ситуаціях може мати різний зміст, що є індивідуально сформованим у свідомості того, хто говорить, і може бути незрозумілим слухачу. Це може бути спричинено різним змістом висловлювань, різними поглядами, цінностями, знаннями та життєвим досвідом. Стилiстичний бар'єр виникає в ситуації невідповідності стилю мови та ситуації спілкування або стилю мови та психологічного стану партнерів зі спілкування. Змістом логічного бар'єру

є неадекватне розуміння інформації, внаслідок особливостей мислення партнерів зі спілкування (Орбан-Лембрик, 2005: 273-275).

Умовно виділено такі групи комунікативних бар'єрів:

– соціально-культурні бар'єри (наприклад, етичні чи етнічні) полягають у труднощах, що пов'язані з різними нормами, цінностями, наявними стереотипами чи установками, що у свою чергу сформувалися в певних умовах розвитку людини;

– статусно-рольові бар'єри (бар'єр-авторитету, бар'єр-статусу) продиктовані позиціями в спільноті (сім'ї, організації тощо), статусом чи роллю;

– психологічні бар'єри (індивідуальні психологічні особливості та бар'єри особистісних відносин), пов'язані з індивідуальними особливостями особистості та прийняттям або неприйняттям партнерами зі спілкування один одного. Психологічні бар'єри в спілкуванні часто є непомітними і завжди є суб'єктивними, часто вони не відчуються самою людиною, але сприймаються оточуючими.

– бар'єри розуміння (так звані мовні бар'єри) (Філоненко, 2008).

Проблема подолання бар'єрів в освітньому середовищі відповідає політиці безбар'єрності, що є національною стратегією зі створення безбар'єрного простору в Україні. Виходячи з того, що бар'єри – це певні труднощі на шляху до певної мети, що заважають або унеможливають її досягнення, в освітньому середовищі вони можуть бути такими: архітектурні, інформаційні, процедурні, психологічні, економічні та нормативні.

Відповідно до Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні безбар'єрність розуміється як філософія суспільства, в якому немає обмежень. Головною ідеєю є створення середовища, в якому буде комфортно всім, а також підґрунтя для внутрішньої готовності кожного громадянина до цього (Зеленська, 2021). Про це йдеться у Національній стратегії зі створення безбар'єрного простору в Україні (2021). Детальної уваги у межах нашого дослідження потребує створення умов безбар'єрності

у сфері освіти підлітків, в тому числі з особливими освітніми потребами, зумовленими важкими порушеннями мовлення.

Для того, щоб коректно та точно підійти до подолання бар'єрів в освітньому просторі для підлітків із важкими порушеннями мовлення, необхідно опрацювати саме психологічні особливості та освітні труднощі, особливі потреби та рівні необхідної підтримки саме осіб, що мають важкі порушення мовлення.

Особи з порушеннями мовлення – це частина учнівської спільноти, що відповідає категорії «особи з особливими освітніми потребами» і входить до кола офіційно визнаної термінології з моменту внесення у 2017 році змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу цих осіб до освітніх послуг. На основі головних ознак особливих освітніх потреб дитини порушення мовлення віднесено до особливостей психофізичного розвитку (різного походження, часу виникнення, ступеня прояву, перебігу й тривалості), що проявляються у дефіциті мовленнєвої функції і можуть призводити до різних труднощів у процесі опанування знань та взаємодії і комунікації (2017).

Маємо також зазначити, що функціонально-мовленнєві труднощі важливо розглядати у соціальному контексті. Відповідно, заклади освіти є одним із варіантів цього соціального контексту. Труднощі у комунікації у підлітків можуть бути результатом порушень мовлення різного ступеня, зокрема важких порушень мовлення. Це у свою чергу може стати значною перешкодою до успішного опанування знань у межах освітнього процесу, що і можна розуміти як бар'єр.

Для реалізації даного напрямку безбар'єрності для нашої категорії досліджуваних осіб основою можуть стати Методичні рекомендації для інклюзивно-ресурсних центрів щодо визначення категорій (типології) освітніх труднощів у осіб з особливими освітніми потребами та рівнів підтримки в освітньому процесі (2021). До уваги необхідно також взяти характеристику критеріїв визначення функціонально-мовленнєвих труднощів

відповідно до кожного ступеня прояву. Відповідно до неї виділяють п'ять ступенів прояву труднощів, від найлегшого до найтяжчого. У контексті дослідження комунікативних бар'єрів особливої нашої уваги потребують ті труднощі, що спричинюють бар'єри, пов'язані із комунікацією та взаємодією. З їх аналізу можна зробити висновок, що можливі бар'єри в освітній діяльності можуть стати істотними труднощами в отриманні освітніх послуг, засвоєнні знань, взаємодії та комунікації з оточуючими, адаптації до освітнього процесу. Подолання та запобігання цим бар'єрам є однією з головних задач освіти осіб з особливими потребами.

Проаналізувавши наукові підходи до визначення комунікативних бар'єрів та їх типологій, нами виділено такі комунікативні бар'єри у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення: мотиваційно-ціннісні, емоційні, мовленнєві та соціально-поведінкові.

Мотиваційно-ціннісні комунікативні бар'єри можуть виникати внаслідок несформованості мотивів до спілкування, зниженою мотивацією спілкування (наприклад, через незацікавленість чи небажання бути включеним у процес спілкування з конкретним партнером зі спілкування чи у межах певної теми). Проявлятися мотиваційний бар'єр може у складнощах вступу в контакт чи уникання процесу спілкування. Виникати він може як у спілкуванні з однолітками, так і у спілкуванні з дорослими, наприклад якщо дорослі у розмові помічають порушення мовлення підлітків та виправляють їх.

Необхідно зазначити, що для підлітків із тяжкими порушеннями мовлення характерні певні особливості у спілкуванні. З одного боку, високою може бути потреба в увазі, підтримці, позитивному емоційному спілкуванні, а з іншого – питання про рівень задоволеності цієї потреби, що може знижуватись через дефіцит міжособистісного спілкування (особливо в умовах дистанційного спілкування та стресових ситуацій). Особливої гостроти набуває це питання саме для підлітків, так як для цієї вікової категорії спілкування набуває особливого значення, проте через мовленнєві

порушення можливості його реалізації можуть бути зниженими (Турубарова, 2012).

Характерність сформованості ціннісних орієнтацій також впливає на процес спілкування підлітків із тяжкими порушеннями мовлення. Це залежить від усвідомлення підлітком своїх можливостей та особистісного відношення до наявних чи сформованих обмежень.

Емоційні комунікативні бар'єри у підлітків із мовленнєвими порушеннями можуть бути пов'язані з попереднім негативним досвідом спілкування та взаємодії і закріпленням несприятливого емоційного фону за цим процесом. Це може проявлятися в униканні процесу спілкування, як можливої ситуації невдачі. Це також пов'язано із мотиваційним компонентом, що може проявлятися в мотивації уникнення.

До емоційних комунікативних бар'єрів також можна віднести *бар'єр сприйняття*, який полягає у виникненні емоцій у міжособистісних відносинах, що обумовлюють схвалення чи несприйняття іншого, як партнера зі спілкування.

Крім зазначеного, емоційні бар'єри можуть бути викликані загальним несприятливим емоційним фоном, що може проявлятися у високому рівні тривожності, фрустрації. Необхідно відмітити, що на загальний емоційний фон підлітків із тяжкими порушеннями мовлення впливає навколишня ситуація, що характеризується збільшенням стресогенних факторів таких, як: воєнні дії, дистанційне навчання, можливі емоційні потрясіння та зміни в умовах існування. Тому ми вважаємо, що *в кризових умовах* підлітки із тяжкими порушеннями мовлення потребують додаткової підтримки, зокрема і у створенні умов для подолання комунікативних бар'єрів.

Мовленнєві комунікативні бар'єри можуть бути продиктовані саме характером та ступенем порушень мовлення і проявлятися в особливостях словесної мови – говоріння, письмо, читання. Впливають на виникнення та характер мовленнєвих бар'єрів у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення освітні труднощі такі, як, наприклад: особливості функціонування

темпо-ритмічної складової усного та писемного мовлення різного ступеня прояву. Також мовленнєвий бар'єр у підлітків із важкими порушеннями мовлення може проявлятися у невідповідності можливостей підлітка з ТПМ продукувати та використовувати можливості мовлення у спілкуванні.

Соціально-поведінкові комунікативні бар'єри пов'язані із поведінкою підлітків з важкими порушеннями мовлення та соціальними установками, що мають місце в їх оточенні, а також ставлення підлітків до них. Важливо зауважити, що підлітковому віку притаманний пошук себе в соціумі та оцінювання себе, що часто реалізується саме через ставлення до них оточуючих, зокрема тих, хто входить до їх референтної групи. На характер взаємодії підлітків впливає їх самоствавлення, характер взаємодії з оточуючими та те, як вони сприймають ставлення оточуючих до них. Від цього залежить характер вступу в контакт підлітків, рівень ініціативності в процесі спілкування, вміння налагоджувати стійкі близькі взаємовідносини. Особливої значущості це набуває саме у підлітковому віці, адже даному віковому періоду характерна значущість близьких дружніх відносин.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виходячи із вищезазначеного, можемо зробити висновок про те, що спілкування є важливим процесом в житті кожної людини. Багато видів діяльності пов'язані та відбуваються саме через спілкування та взаємодію один з одним. Спілкування є однією з основних потреб людини. Поняття «спілкування» має різновекторне тлумачення. Одним із підходів є розгляд спілкування як комунікативного виду діяльності, який проявляє практичну активність суб'єкта.

Особливої уваги у дослідженні спілкування потребує саме підлітковий вік. Адже він є важливим етапом в житті та розвитку особистості. Важливими психологічними новоутвореннями підліткового віку є: особистісне самоствердження, дорослість, потреба у спілкуванні, значне збільшення контактів, перегляд встановлених раніше переконань та уявлень, формування нового світогляду, засвоєння цінностей і норм підліткового

середовища тощо. Саме у підлітковому віці спілкування набуває особливого значення.

У дослідженні проблеми подолання бар'єрів особливої уваги потребують учасники освітнього процесу, які мають особливі освітні потреби, зокрема порушення мовлення. Подолання та запобігання бар'єрам є однією з головних задач освіти осіб з особливими потребами. Проблема подолання бар'єрів в освітньому середовищі відповідає політиці безбар'єрності, що є національною стратегією зі створення безбар'єрного простору в Україні. Аналіз наукових підходів до визначення комунікативних бар'єрів та їх класифікацій дав нам змогу виділити такі типи комунікативних бар'єрів у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення: мотиваційно-ціннісні, емоційні, мовленнєві та соціально-поведінкові.

Перспективи майбутніх наукових студій стосуватимуться створення структурної моделі дослідження комунікативних бар'єрів у підлітків із тяжкими порушеннями мовлення та розкриття особливих освітніх потреб (труднощів) і необхідної підтримки для даної категорії учасників освітнього процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іванова, О.Ф., & Балинська, М.В. (2014). Емоційні бар'єри та емпатія в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна серія «Психологія»*, 110 (55), 22 – 26.
2. Рібцун, Ю.В. (2023), *Психолого-педагогічна підтримка дітей із заїканням в умовах війни*: навч.-метод. посіб. Київ: ФОП Цибульська В. О.
3. Седих, К.В., & Моргун, В.Ф. (2019). *Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів*. – 3-е вид., доп. Київ: Видавничий Дім «Слово».
4. Щілінська, Г.В. (2015). Комунікативні бар'єри у процесі міжкультурної взаємодії студентів та шляхи їх вирішення. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*, 18, 50–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2015_18_8

5. Drobot, O., & Zamsha, A. (2021). Algorithm for providing individual communicative needs of deaf educators. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*, 7(43), vol. 1. P. 23-30. doi: <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.7.1.4>
6. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року: розпорядження Кабінету міністрів України від 14 квітня 2021 р. № 366-р, Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>
7. Дмитрієва, С.М. (2010). Психологічні особливості комунікативних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні. Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні та Польщі: *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції* / Саух І. В. (Ред.).
8. Москаленко, В.В. (2008). *Соціальна психологія: підручник*. Вид. 2-ге, виправ. і допов. Київ: Центр учбової літератури.
9. Кузьменко, В., & Міськова, Г. (2012). Теоретичний аналіз проблеми розвитку комунікативних здібностей підлітків. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*, 10.
10. Козирев, М.П. (2014). Комунікативні бар'єри спілкування та шляхи їх подолання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*, 1, 201-211. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2014_1_24
11. Федурко, М., & Огар, А. (2016). Комунікативні бар'єри художнього дискурсу в розрізі комунікативної компетентності. *Рідне слово в етнокультурному вимірі, II Слово як засіб мистецького відображення етнос віту*.
12. Муравський, В. (2015). Комунікаційні бар'єри в організації обліку і контролю. *Науковий вісник ужгородського університету, серія "економіка" I (45). т.2*.
13. Глазкова, І. (2019). Класифікація бар'єрів оволодіння учнями профільної школи іншомовною діяльністю. *Наукові записки БДПУ (http://pedagogy.bdpu.org/) серія: педагогічні науки*, 2, 352.
14. Коваленко, Л., & Шелякіна, А. (2013). Формування лінгвокультурної компетенції студентів як один із способів подолання комунікативних бар'єрів. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. Соціальні комунікації. Лінгвокультурологія*, 28, 320.
15. Турубарова, А. (2012). Теоретико-методологічні основи спілкування підлітків із фізичними вадами. *Теорія і практика сучасної психології*, 5.
16. Сопілко, Н.В. (2009). *Особливості подолання психологічних бар'єрів у студентів у процесі навчання*. (Дис. канд. наук). Київ.

17. Орбан-Лембрик, Л.Е. (2005). *Соціальна психологія: навч. посіб.* Київ: Академвидав.
18. Філоненко, М.М. (2008). *Психологія спілкування: підручник.* Київ: Центр учбової літератури.
19. Закон України від 23.05.2017 № 2053-VIII «Про внесення змін до Закону України “Про освіту” щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» // Відомості Верховної Ради (ВВР). Київ, 2017. № 30. С. 322
20. Прохоренко, Л.І., Ярмола, Н. А., Набоченко, О.О., Данілавічюте, Е.А., Ільяна, В.М., Костенко, Т.М., Чеботарьова, О.В., Литовченко, С.В., Бабяк, О. О., Недозим, І. В., Омельченко, І.М., Блеч, Г. О., Трикоз, С.В., Гладченко, І.В., Трофименко, Л.І., Рібцун, Ю.В., Мартинюк, З.С., Довгопола, К.С., Жук, В.В., Грибань, Г.В. & Курінна, В.Р (2021) *Методичні рекомендації для інклюзивно-ресурсних центрів щодо визначення категорій (типології) освітніх труднощів у осіб з ООП та рівнів підтримки в освітньому процесі* [Навчальний матеріал] URL: <https://lib.iitta.gov.ua/730995/>

REFERENCES

1. Ivanova, O.F, & Balynska, M.V. (2014). Emotsiini bariery ta empatiia v protsesi mizhosobystisnoho spilkuвання pidlitkiv z riznoho sotsialnoho otocennia [Emotional barriers and empathy in the process of interpersonal communication of teenagers from different social environments]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina seriia «Psykhologhiia», 110 (55), 22 – 26.* [in Ukrainian].
2. Ribtsun, Yu.V. (2023), *Psykhologo-pedahohichna pidtrymka ditei iz zaikanniam v umovakh viiny [Psychological and pedagogical support of children with stuttering in war conditions]: navch.-metod. posib.* Kyiv: FOP Tsybulska V. O. [in Ukrainian].
3. Sedykh, K.V., & Morhun, V.F. (2019). *Delinkventnyi pidlitok [A delinquent teenager]. Navchalnyi posibnyk z psykhoprofilaktyky, diahnostryky ta korektsii protypravnoi povedinky pidlitkiv dlia studentiv psykhologichnykh, pedahohichnykh, sotsialnykh, yurydychnykh spetsialnostei ta interniv-psykhiatriv. – 3-e vyd., dop.* Kyiv: Vydavnychi Dim «Slovo». [in Ukrainian].
4. Shchilinska, H.V. (2015). Komunikatyvni bariery u protsesi mizhkulturnoi vzaiemodii studentiv ta shliakhy yikh vyrishennia [Communicative barriers in the process of intercultural interaction of students and ways to solve them]. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiologhiia, psykhologhiia, pedahohika, menedzhment, 18, 50–58.* URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2015_18_8 [in Ukrainian].

5. Drobot, O. & Zamsha, A. (2021). Algorithm for providing individual communicative needs of deaf educators. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*, 7(43), vol. 1. P. 23-30. doi: <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.7.1.4>
6. Pro skhvalennia Natsionalnoi stratehii iz stvorennia bezbariernoho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku: rozporiadzhennia Kabinetu ministriv Ukrainy vid 14 kvitnia 2021 r. № 366-r, Kyiv. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text>
7. Dmytriieva, S.M. (2010). Psykholohichni osoblyvosti komunikatyvnykh barrieriv u mizhosobystisnomu spilkuванні [Psychological features of communicative barriers in interpersonal communication.]. Aktualni problemy, suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku industrii turizmu v Ukraini ta Polshchi: *Materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* / Saukh I. V. (Red.). [in Ukrainian].
8. Moskalenko, V.V. (2008). *Sotsialna psykholohiia [Social Psychology]*: pidruchnyk. Vyd. 2-he, vyprav. i dopov. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian].
9. Kuzmenko, V., & Miskova, H. (2012). Teoretychnyi analiz problemy rozvytku komunikatyvnykh zdibnostei pidlitkiv [Theoretical analysis of the problem of the development of communication skills of teenagers]. *Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiologhiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment*, 10. [in Ukrainian].
10. Kozyriev, M.P. (2014). Komunikatyvni bariery spilkuвання ta shliakhy yikh podolannia [Communicative communication barriers and ways to overcome them]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Serii psykholohichna*, 1, 201-211. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2014_1_24 [in Ukrainian].
11. Fedurko, M., & Ohar, A. (2016). Komunikatyvni bariery khudozhnogo dyskursu v rozrizi komunikatyvnoi kompetentnosti [Communicative barriers of artistic discourse in terms of communicative competence]. *Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri, II Slovo yak zasib mystetskoho vidobrazhennia etnos vitu*. [in Ukrainian].
12. Muravskiy, V. (2015). Komunikatsiini bariery v orhanizatsii obliku i kontroliu [Communication barriers in the organization of accounting and control]. *Naukovyi visnyk uzhhorodskoho universytetu, serii "ekonomika" 1 (45). t.2*. [in Ukrainian].
13. Hlaskova, I. (2019). Klasyfikatsiia barrieriv ovolodinnia uchniamy profilnoi shkoly inshomovnovnoiu diialnistiu [Classification of barriers to mastering foreign language activities by students of a specialized school]. *Naukovi zapysky BDPU (http://pedagogy.bdpu.org/) serii: pedahohichni nauky*, 2, 352. [in Ukrainian].
14. Kovalenko, L., & Sheliakina, A. (2013). Formuvannia linhvokulturnoi kompetentsii studentiv yak odyin iz sposobiv podolannia komunikatyvnykh barrieriv [Formation of linguistic and cultural competence of students as one of the ways to overcome communicative barriers].

Humanitarna osvita v tekhnichnykh vyshchyykh navchalnykh zakladakh. Sotsialni komunikatsii. Lihvokulturolohiia, 28, 320. [in Ukrainian].

15. Turubarova, A. (2012). Teoretyko-metodolohichni osnovy spilkuvannia pidlitkiv iz fizychnymy vadamy [Theoretical and methodological foundations of communication of adolescents with physical disabilities]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii*, 5. [in Ukrainian].

16. Sopilko, N.V. (2009). Osoblyvosti podolannia psykholohichnykh barieriv u studentiv u protsesi navchannia [Peculiarities of overcoming psychological barriers among students in the learning process]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

17. Orban-Lembryk, L.E. (2005). *Sotsialna psykholohiia [Social Psychology]*: navch. posib. Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].

18. Filonenko, M.M. (2008). *Psykholohiia spilkuvannia [Psychology of communication]*: pidruchnyk. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian].

19. Zakon Ukrainy vid 23.05.2017 № 2053-VIII «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro osvitu» shchodo osoblyvostei dostupu osib z osoblyvymy osvitynymi potrebamy do osvitynykh posluh» // Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR). Kyiv, 2017. № 30. S. 322

20. Prokhorenko, L.I., Yarmola, N.A., Nabochenko, O.O., Danilavichiutie, E.A., Iliana, V.M., Kostenko, T.M., Chebotarova, O.V., Lytovchenko, S.V., Babiak, O.O., Nedozyim, I.V., Omelchenko, I.M., Blech, H.O., Trykoz, S.V., Hladchenko, I.V., Trofymenko, L.I., Ribtsun, Yu.V, Martyniuk, Z.S., Dovhopola, K.S., Zhuk, V.V., Hryban, H.V. & Kurinna, V.R. (2021). *Metodychni rekomendatsii dlia inkluzyvno-resursnykh tsentriv shchodo vyznachennia katehorii (typolohii) osvitynykh trudnoshchiv u osib z OOP ta rivniv pidtrymky v osvitynomu protsesi* [Methodological recommendations for inclusive resource centers regarding the definition of categories (typologies) of educational difficulties for persons with disabilities and levels of support in the educational process]. Navchalnyi material. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/730995/>